

ЗЕМЕЛЬНІ ПРАВОВІДНОСИНИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХ РЕГУЛЮВАННЯ У ГАЛИЧИНІ (XVI ст.–1772 р.)

LAND RELATIONS FEATURES AND THEIR CONTROL IN GALICIA (XVI–1772)

Мельничук Н.С.,
*аспірант кафедри теорії та історії
держави і права та політико-правових учень
Львівського національного університету імені Івана Франка*

У статті проаналізовано розвиток земельних правовідносин та особливості їх регулювання у Галичині в складі Речі Посполитої (XVI ст. – 1772 р.). Показано, що земельні правовідносини у Галичині в період XVI ст. – 1772 р. характеризувалися процесом становлення фільваркового господарства, що вимагало як накопичення земельної власності, так і наявності робочої сили. Основним типом праці на фільварках була панщина. У Галичині панувало олігархічне суспільство, що характеризувалося розгулом шляхетської вольності і обмежень прав українського селянства.

Ключові слова: земельні відносини, правове регулювання, патенти, фільваркове господарство, Галичина, Австрійська імперія.

В статье проанализировано развитие земельных правоотношений и особенности их регулирования в Галиции в составе Речи Посполитой (XVI в. – 1772). Показано, что земельные правоотношения в Галиции в период XVI в. – 1772 характеризовались процессом становления фільваркового хозяйства, требовало как накопление земельной собственности, так и наличия рабочей силы. Основным типом труда на поместьях была барщина. В Галиции господствовало олигархическое общество, характеризовалось разгулом шляхетской вольности и ограничением прав украинского крестьянства.

Ключевые слова: земельные отношения, правовое регулирование, патенты, Фільваркове хозяйство, Галичина, Австрийская империя.

The article analyzes the development of land relations, and especially their regulation in Galicia in the Commonwealth (the XVI century. – 1772). It is shown that land relationship in Galicia during the XVI century. – 1772 characterized the process of becoming filvarkova economy, which required the accumulation of landed property as well as the availability of labor. The main type of work at the manor was boon. In Galicia dominated oligarchic society, characterized by rampant noble freedom and rights restrictions Ukrainian peasantry.

Key words: land relations, legal regulation, patents, filvarkova economy, Galicia, Austrian Empire.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку правової системи України відбувається чимало змін. Це зумовлено насамперед тими важливими політичними, економічними й соціальними проблемами, що відбуваються в нашій державі, а також її прагненням увійти повноправним членом до Європейського Союзу. В свою чергу виникає потреба у вдосконаленні правової системи України та приведенні її у відповідність до міжнародних стандартів.

Однією з нагальних проблем є удосконалення правового регулювання земельних відносин в Україні. Адже прийняте якісне земельне законодавство забезпечить раціональне й ефективне використання земельних ресурсів. Основне завдання на сьогодні полягає у створенні умов для рівноправного розвитку сільськогосподарських підприємств, надання можливостей селянам стати реальними власниками землі, перетворення сільського господарства на стабільну високорозвинену галузь тощо.

Зазначене удосконалення земельного законодавства України неможливе без врахування історико-правового досвіду становлення й розвитку правового регулювання земельних відносин на українських землях від найдавніших часів і до сьогодні. У даному аспекті цінний досвід надає, зокрема, дослідження

розвитку земельних правовідносин та особливостей їх регулювання у Галичині в складі Речі Посполитої (XVI ст. – 1772 р.). актуальність цього досвіду посилюється тим, що регулювання земельних відносин у Галичині відбувалося під впливом західноєвропейських правових традицій.

Стан дослідження. Питання земельних правовідносин та особливостей їх регулювання у Галичині в складі Речі Посполитої (XVI ст. – 1772 р.) є малодослідженим в історико-правовій літературі. Окремі аспекти цього питання досліджували українські історики, зокрема, М. Герасименко, М. Грушевський, Ю. Овсінський, А. Яремчук та ін., українські правники, зокрема, І.Бойко, Б. Тищик, Р. Шандра та ін., польські дослідники, зокрема, Р. Зибук, К. Малешинський, Я. Рутковський та ін. Проте правові аспекти цього питання залишаються малодослідженими.

Метою цієї статті є з'ясування стану земельних правовідносин та особливостей їх регулювання у Галичині в складі Речі Посполитої (XVI ст. – 1772 р.).

Виклад основного матеріалу дослідження. Починаючи з XVI ст. під впливом низки політичних та економічних обставин центр господарського життя Галичини перемістився з міста на село. Сільськогосподарська роль краю у складі Польської держа-

ви була досить високою. Проте після Люблінської унії 1569 р. аграрне значення краю дещо знизилося, що пов'язано із зростанням господарської ролі волинських і подільських земель, а з другої половини XVII ст. – економічною кризою і зміною кон'юнктури на європейському ринку [1, с. 113]. У середині XVII – на початку XVIII ст. існуюча система сільськогосподарювання Речі Посполитої була підірвана стихійними лихами та воєнними спустошеннями під час Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) та т.зв. «шведським потопом» (1655–1660 рр.). Авторитетний дослідник аграрної історії Польщі Ян Рутковський відображав цей господарський спад вражаючими цифрами: станом на 1661–1665 рр. у королівських селах холмської, львівської і сяноцької земель обробляли лише від 13 до 20% усієї орної землі [1, с. 119].

Засадничою підставою сільськогосподарського устрою Галичини був розвиток великої земельної власності. Вона перебувала у руках короля, церкви і магнатів; власність більшості міст навряд чи можна назвати великою. Міщани втратили право посідання власності на початку новочасної епохи, отримавши її під кінець XVIII ст. Селяни узагалі не могли посідати земельної власності [2, с. 123]. З часу колонізації на німецькому праві чиншові відносини були головною підставою організації великої власності, а з XVI ст. головним складником сільськогосподарського устрою стали *фільварки* (пол. *folwark*; з нім. *Vorwerk* – хутір).

У середині XVI ст. в 14-ти старостах Руського воєводства, розташованих у північно-західних районах, на один фільварок припадало у середньому 3,7 села. Частина території Перемишльського і Сяноцького староств перебували у гірській місцевості з численними волоськими селами, і якщо не враховувати дані цих староств, то отримаємо у середньому один фільварок на 2,7 села. Розвиненішим фільваркове господарство було в Холмській землі та у Белзькому воєводстві. У 10-ти південно-східних старостах, розташованих уздовж течій річок Дністер, Стрий, Прут, Серет, пов'язаних з Чорноморським басейном, на один фільварок у середньому припадало 5,2 села. У одному з найбільших – Самбірському старостві, здебільшого розташованому у Карпатському регіоні, де в основному займалися скотарством у 91-му селі існувало 7 фільварків [3, с. 11].

Провідну роль у розвитку фільварково-панщинної системи відіграло вирощування зернових та тваринництво (наприклад, вівчарство). Крім них у селах розвивалися й інші, допоміжні промисли, до яких належали: солеваріння, бджільництво, рибальство, мисливство, лісові промисли. Найважливішою галуззю сільськогосподарського виробництва було, безумовно, вирощування зернових культур. З огляду на товарність й експортну затребуваність, велику роль виділяли вирощуванню пшениці, хоча її відсоток у загальному показнику був значно меншим від жита. Іншими популярними сільськогосподарськими культурами у Галичині того часу були овес

і ячмінь. Крім чотирьох основних зернових культур вирощували гречку, просо, горох, а з технічних культур – льон і коноплі залежно від потреб фільварків [3, с. 10].

Передумовою розширення фільваркового ареалу стало впровадження та реалізація низки політико-правових змін, унаслідок яких відбулося повне відокремлення шляхти у привілейований стан. Передумовою формування шляхетської спільноти на засадах коронного польського права було поширення Єдлінського і Краківського привілеїв, що власне проклали шлях початку застосування польського права у Галичині [4, с. 5]. Шляхта Речі Посполитої поступово втратила свій військовий характер і стала верствою сільськогосподарських підприємців. Ознаками шляхетського стану можна назвати наявність майнових статків, належність до урядницького прошарку. Заможні землевласники і шляхтичі у гонитві за прибутками стали продукувати сільськогосподарську продукцію на експорт. Вони отримали правову основу для закріпачення селян: ліквідували руське право (не передбачало кріпацтва як такого), збільшили панщину як основну форму ренти. Загалом, перехід від прожиткової економіки до орієнтованої на ринок сільськогосподарської продукції сприяв розширенню і зміцненню фільварково-панщинної системи [5, с. 50-51].

Починаючи з другої половини XVI ст. фіксуємо збільшення розмірів фільваркових господарств. Найпоширенішими методами їх зростання стали скуповування селянських ґрунтів, насильницьке згання селян із землі і, як наслідок, приєднання їх до фільварків, а також закладання цілком нових господарств. Назагал, зростання фільваркового господарства відбувалося не в останню чергу й за рахунок зменшення кількості й розмірів селянських господарств у Галичині [2, с. 125]. Як писав Михайло Грушевський: «Фільварки потребували ґрунту, фільварочне господарство – рук. Ніякі умови, привілеї, практики не могли охоронити селян від того, що несла з собою ся економічна еволюція – від ламання давніших норм і обтягання різними новинами» [6, с. 196].

З початком XVIII ст. у Речі Посполитій відроджуються великі латифундії і магнатські господарства, де провідною формою господарства залишався фільварок. Кількість фільварків зростала, а їхні виробничі потужності зміцнювалися. Зі середини XVIII ст. «центр» фільваркових господарств перемістився у східні воєводства Речі Посполитої – Руське, Волинське, Подільське і Брацлавське, де згодом утворилися великі маєтки вельмож Браніцьких, Чарторийських, Сангушків, Лянцкоронських, Потоцьких, Жевуських [7, с. 30].

Найважливішою історичною обставиною, що визначала характер форм власності після XVI ст. в усіх європейських країнах, був аграрний переворот, викликаний розвитком товарно-грошових відносин. Водночас, в Галичині були свої особливості. Тут, принцип абсолютної неподільної спадкової станової власності діяв найбільш послідовно. Він

виступав як виключне право шляхти на землю і на працю виробників. По-суті справи, шляхта не вважала не-шляхтичів членами суспільства і виступала як замкнений стан, вступ до якого «плебеям» був неможливим [4, с. 11]. Економічну основу прав шляхти становила абсолютна власність на землю, яку вона наполегливо захищала.

У Галичині впродовж XVI ст. застосовувалися різні норми права (руського, волоського, німецького, польського), що позначилося як на правовому, так і на економічному становищі селянства, зрештою, визначало характер правовідносин у селі. Для кожної норми права були притаманні свої особливості у визначенні селянських повинностей. Та разом з тим, починаючи з XV ст. відбувався інтенсивний процес прикріплення селян до землі за допомогою законодавчих актів. Радомський сейм 1505 р. постановив, що селянин взагалі не може вийти з села без згоди свого пана (*domino invito aut inscio*). Коли ж пан добровільно хотів відпустити селянина, то (*si domino placuerit e bona yoluntate kmethonem dimittere*), то це можливо після виконання певних умов, а саме сплати панові «гостинного». Проголошений Радомським сеймом принцип (*Decreta in Comitijs Radomiensibus*) став визначальним на багато років, регулюючи правовідносини в аграрній сфері Галичини та й всієї Польської Корони [8, с. 138-140].

Переважаю у гірських селах Галичини, де домінувало скотарське господарство, до XVIII ст. було поширене т.зв. *волоське право* – система правових звичаїв, які регламентували правові відносини сільських громад у сфері сільського самоврядування, судочинства, оподаткування та виконання повинностей. Оскільки на українських землях села волоського права були заселені українським населенням, то саме це визначало природу правових звичаїв і відносин, які становили зміст волоського права [9, с. 4]. Мешканці українських сіл волоського права спочатку звільнялись від загальнодержавних податків і платили податки, характерні для волоського права: десятину від овець та свиней, рогове, «волоський сир» тощо. Однак, вже у XVI ст. селяни більшості сіл волоського права усіх земель (королівських, шляхетських та духовних) сплачували загальнодержавні податки, які встановлювались державним законодавством (кварта, ланове, подимне) [6, с. 376]. Особливістю сіл, заснованих на волоському праві, було звільнення їхніх жителів на тривалий час від податків та повинностей. Таке звільнення могло надаватися лише військову та сторожову повинності, що було головню пов'язано із розташуванням таких сіл у гірських прикордонних районах та їхньою віддаленістю від магнатських латифундій і фільварків. Однак, починаючи з XVI ст. тамтешні селяни теж залучаються до виконання панщини і поступово втрачають свій привілейований характер [9, с. 9].

Під руським правом розуміли норми давньоукраїнського права, яке застосовувалося у Галичині, остаточно приєднаній 1387 р. до Польського королівства. Приватне право діяло тут довше стосовно укра-

їнського населення, тоді як публічне руське право було усунене 1506 р. із запровадженням у краї польської системи судів. Села на руському праві користувалися широким самоврядуванням, обирали своїх керівників [10, с. 223]. Навіть попри поширення польського і німецького (тевтонського) права, окремі норми руського права певний час зберігалися у формі звичаєвого права. Конкуренцію між різними «правами» осадництва дещо послаблювала практика, за якою селянин мав право переходити до нової осаді тільки того ж самого права. До осадників німецького права застосовувалася практика, яка існувала на польських землях. Вони могли вийти коли-небудь, тільки осадивши на своє місце іншого відповідного осадника, продавши йому своє господарство чи іншим способом погодивши заміну [6, с. 196].

Починаючи з 1434 р. на землях Галичини поширюється т.зв. *польське право*. Поняття власності у ньому поділяли на публічне й індивідуальне. Суб'єктами права були король, магнати, шляхта, духовенство, ремісники, вільні селяни, тоді як не вільні селяни не могли виступати суб'єктами права власності. Для права власності у Польському королівстві було характерним те, що право користування і розпорядження майном обмежувалося правами третіх осіб. Об'єктами права власності за польським правом були земля (закономірно, це головний об'єкт права), коні, робоча худоба (воли), реманент [8, с. 140].

Уже зі середини XV ст. на всій українській території Галичини панував законодавчо сформований принцип, що селянин без відмінностей свого титулу, підлягає юрисдикції свого пана. Виключення панських підданих із загальної юрисдикції довершує проголошений принцип, що державні суди не можуть приймати ніяких скарг підданих на свого пана і жодна влада не може втручатися у взаємини пана зі своїми підданими [8, с. 138-140].

Основними формами земельної власності у Польському королівстві були: королівський домен, шляхетська вотчина, монастирська вотчина, особиста вотчина церковних ієрархів, земля громади, індивідуально-земельна ділянка, незаселені вільні землі, чийм верховним власником був король. Феодальна власність формувалася як розділена власність, суть якої полягала у тому, що король володів верховною власністю на землю, залишаючи селянинові тільки право на неї («підвладна власність»). Фактично, селяни мали право користуватися землею лише тимчасово [11].

Інтенсивний розвиток панщини у Галичині почався з другої половини XVI ст. У той час навіть у селах на руському і німецькому праві спостерігаємо поширення панщини, або як писав Михайло Грушевський «зрадливу формулу» – «роблять [селяни], коли скажуть» (*laborant quando mandatur*). До XVI ст. стиралася відмінність між поселеннями на німецькому і руському праві й постає такий собі середній варіант, за формою узагалі ближчий до польського права (зокрема поділ землі на лани). Осадничі привілеї у поселеннях німецького і волоського права до пев-

ної міри стримували процес збільшення селянських зобов'язань. Натомість в осадах на руському праві, де все базувалося на «старині» і неписаних практиках, польські нововведення проникали найбільше [6, с. 177].

Панщинні обов'язки селянина не завжди були докладно сформульовані і містилися в таких означеннях як «роблять, коли скажуть» або «роблять, що треба». Якщо спочатку це означало незначну допомогу у двірських роботах, то коли на фільваркову продукцію став зростати попит, селянські зобов'язання стали стрімко зростати. З XV ст. у джерельних документах зустрічаємо згадки про панщину (*labores*) без чіткого означення її величини [6, с. 177]. Проте вже у другій половині XVI ст. селяни Руського та Белзького воєводств працювали на пана по 3-4 дні від ланового наділу, а подекуди і від півланового (на панщину виходив один чоловік від двору), а в першій половині XVII ст. вони працювали, як правило, вже 6 днів від ланового і 4-6 днів від півланового наділу. Досить часто відробіток панщини від кількості ґрунту переносився на ціле господарство [6, с. 138].

Незалежної від шляхти земельної власності в Галичині майже не існувало, за винятком невеликої кількості землі в руках дрібної шляхти і церкви. Правда, крім шляхти землею володіли деякі великі міста. Наприклад, Львову належало близько 13 тис. моргів¹ землі, дарованої королівськими грамотами. На цій землі містилася низка сіл, у яких теж проживало безправне населення, з тією лише відмінністю, що воно було менше обтяжене різними повинностями. Повинності підданих складали головну підставу рентабельності абсолютної більшості польських господарств [12, с. 260].

Тогочасне польське право не визнавало за підданими селами права власності на їхні наділи, але воно передбачало володіння і розпорядження селянами надільною землею (принцип «Ми панські, а земля наша»). У Галичині в складі Речі Посполитої не знали не тільки вільної селянської власності, але й підлеглого володіння селянами землею. До речі, така практика тут була найпоширеніша, порівняно з іншими регіонами. Шляхтич мав право перевести селянина з однієї ділянки землі на іншу, зовсім позбавити його права користування землею. Селянин користувався наділеною йому землею тільки доти, доки виконував повинності перед двором. Діти померлого селянина одержували не право користуватися землею батьків, а тільки повинності, від стараного виконання яких залежало дальше користування всією землею чи частиною землі [13, с. 40].

Крім такої панівної форми землеволодіння, як посілість, у Галичині зустрічалося і закупне землекористування (Гарнув, Жешув, гірські райони). Воно притаманне на той час і австрійським провінціям, а також Сілезії і Східній Пруссії. Таке землекористування вважалося формою підлеглої власності (*Nutzungseigentum*). Закупне землеволодіння не

означало свободи володіння, а лише обмежувало сваволу землевласника щодо підданого, не звільняючи останнього від кріпосних повинностей. Землевласник визначав як межі майнового стану, так і майнової правоздатності своїх підданих. Підданий не міг продати своєї худоби без дозволу пана, адже це могло бути йому економічно не вигідно; підданий був зобов'язаний виходити на панщину з реманентом, з яким накаже пан (при потребі пан забезпечував реманентом своїх підданих); підданий міг продати продукти своєї праці зі своєї ділянки тільки за вказівкою пана. Що ширшими ставали права шляхти, то відповідно звужувалися можливості і права простих селян. Дослідник польського права Ян Бандтке-Стенжинський зазначав, що у Польщі «підданий поступово ставав річчю, власністю пана» [14, с. 159]. Відтак, будучи «річчю» селянин не міг розпоряджатися самостійно наділеною йому землею. Навіть, якщо хтось заподіяв матеріальну шкоду підданому, то її відшкодування вимагав його пан, а не сам підданий [15, с. 273].

Щодо маєткових прав галицьких селян, зокрема питання права на землю, то тут простежуємо відмінність, а радше навіть суперечність між правом старопольським і староукраїнським. У Польщі досить рано усталився принцип, за яким право власності на землю належало її привілейованому державцеві – князеві, шляхтичу чи церкві; селянин мав лише право уживання (користування). Тому пан володів правом зігнати селянина з його ґрунту без всякого відшкодування [6, с. 152].

Неподільність влади і власності шляхти існувала як необмежена влада пана над своїми підданими. В основі польського типу підданства (*poddaństwo, servitus*) була прив'язаність підданих селян до їхніх наділів землі, як виключної власності пана. Підданим не дозволялося обміняти навіть помешкання; це міг зробити їхній власник – дарувати, передати, обміняти. Водночас потрібно відзначити, що продажі підданих у Галичині не набули широкого поширення (на відміну від скажімо українських земель під владою Російської імперії). Якщо окремі випадки продажу селян без землі і траплялися, то здебільшого в порядку дарування чи примусового переселення до іншого села (коли пан залишав це село), та й ці поодинокі випадки стосувалося лише селян, які не сиділи на землі [16, с. 236].

По-суті справи, шляхтичі аж до XVIII ст. мали право життя і смерті над своїми підданими [14, с. 141]. У 1768 р. шляхта урочисто зреклася «права життя і смерті (*ius vitae ac necis*) підданого в руках дідача бути не повинно». Підданий з цього приводу перед паном мав ставати перед земським цивільним судом, а шляхтич, який навмисне вбив підданого, відповідав за злочин своєю головою (у цьому випадку позивач мав мати шість свідків, з яких два шляхтичі) [15, с. 255-257].

Встановлення у Галичині панщинно-фільваркової системи позначилося на правовому становищі

¹ Морг (з нім. Morgen) – загальноєвропейська одиниця виміру земельних ділянок, що дорівнює 0,57 га.

усіх прошарків селянства. Панщина невпинно зростала, причому її розмір був обернено пропорційним щодо розміру селянського земельного наділу, який, зі свого боку, меншав внаслідок природного збільшення населення і площі панської оранки і навіть неможливості обробляти всю надільну землю за відсутністю живого і неживого інвентаря [17, с. 6]. Посилювалася позаекономічна залежність селян, пани над якими мали адміністративну і судову владу. Щоправда, правовий статус селян відрізнявся залежно від регіону. Якщо у приєднаних унаслідок Люблінської унії 1569 р. воєводствах норми литовського права щодо селян були м'якшими, то в Галичині, де застосовувалося польське право – навпаки. Дещо в кращому становищі перебували державні (королівські) селяни порівняно з приватновласницькими (шляхетськими і духовними) [17, с. 7].

Галицькі селяни за майновою ознакою, за розміром ґрунту, який посідали, поділялися на окремі групи, які виконували різні повинності: 1) рільники, кметі (*knieci*), які володіли повним наділом землі – ланом, двома парами коней, возом, помешканням, городом; сплачували чинші та давали данину; 2) *піврільники*, які посідали відповідно половину того, чим володіли кметі; 3) *загородники* (*zagrodniczi*), що «сиділи» на городах, мали садиби, для обробітку землі спрягалися, володіли чвертю тієї землі, яку мав кметь, самостійно вели господарство, платили грошовий чинш. Оскільки невелике господарство загородника не могло повністю забезпечити його сім'ю, то ця категорія селянства працювала на панській ріллі, або ж на ріллі заможних кметів; 4) *халупники*, які мали садибу і хату, посідали 5-8 моргів ґрунту без права на його володіння; 5) *комірники* – найнижча верства селянства, що не мали власної землі, проживали в будівлях кметів; лужні люди (убогі) або ті, яких використовували як найманих робітників; жили за рахунок заробітків [14, с. 141]. Інколи ще виділяють одну категорію сільського населення – підсусідків (*podsadkowie*), які за своїм соціальним станом нагадували загородників. Відмінність між загородниками і підсусідками полягала в тому, що ґрунт, на якому працював останній, не виділявся окремо, а належав селянину, в якого він проживав. Ділянка землі, на якій працював загородник, належала одноосібно йому та виділялася окремо [3, с. 13].

Розвиток фільварково-панщинної системи призвів до структурної перебудови села. У 1560-х роках середній наділ кметя дорівнював лише 1/2 лану, і приблизно половина усіх кметів користувалась саме таким наділом. Понад 2/3 всіх державних селян цього періоду можна вважати достатньо забезпеченими землею (від 1/2 лану і вище). Господарств кметів із наділами меншими, ніж 1/4 лану, було всього 6,3%, а всіх малоземельних і безземельних селянських господарств – 18,6%. Проте вже у першій половині XVII ст. спостерігається велика різноманітність наділів кметів: півланових виявляється не більш, як 33%, а середній наділ кметя дорівнював менше як 1/2 лану. Лише 46,4% кметів мали наділи розміром від 1/2 лану і більше; кметі з наділами меншими, ніж 1/4 лану, становили 19,7% [3, с. 13].

З ростом фільваркових господарств, зростанням панщини невпинно погіршувалося правове становище селян. За правовим статусом селяни XVI–XVII ст. поділялись на п'ять груп: 1) особисто піддані – *servi glebae*; 2) зобов'язані повинностями власникові або держателю землі – *adscriptiti*; 3) чиншовики, зобов'язані виплачувати чинші власникам землі – *censiti*; 4) посаджені на землю тимчасові поселенці – *conditionales*; 5) загородники і коморники, які сиділи на землі і жили в будинку власника, працювали за плату у фільварках або у свого господаря – *inquilini* [14, с. 140].

Вільні селяни могли володіти речами (*dominium*), невільні ж не мали права на володіння речами, оскільки самі, фактично, були річчю і власністю своїх панів. Вільні селяни називалися чиншовиками (*censiti*), оскільки сплачували чинші; невільних зазвичай називали «підданими», «хлопами» (*servi, glebae adscripti*) [14, с. 140]. Такий поділ, по-суті справи, зберігався аж до кінця XVIII ст. – часу приєднання Галичини до складу монархії Габсбургів.

У XVIII ст. правові відмінності між селянами майже втратили своє значення. Шляхта розглядала селян тільки як робочу силу. Панська сваволя сягала зазіхань на селянську надільну землю; шляхтичі забороняли підданим користуватися лісами, луками, пасовиськами. Пани займалися реквізицією, штрафували селян за будь-які провини. Контролюючи правову систему держави, польська шляхта самостійно визначала вимоги до селян. Якщо у XV ст. відробіткова рента в Галичині складала близько 14 днів на рік, то у XVI ст. селянин був змушений відпрацювати на пана два дні на тиждень, а з часом ще більше. Відбулося нівелювання німецького і волоського права та насадження польського законодавства [6, с. 165].

Процес втручання шляхти у життя села розпочалося ще 1457 р., коли вони отримали право судити селян. Багато селян прагнули скористатися обмеженим правом покинути у визначений час (головно на Різдво) свого пана і шукати кращої долі деінде. Але вже 1496 р. це право обмежили лише одним господарством на рік, а 1505 р. сейм остаточно заборонив селянам кидати свої села без дозволу пана – тобто практично заборонявся [8, с. 138]. Обмеження свободи пересування супроводжувалося повним підпорядкуванням селян юрисдикції власника, до присудів якого не могла втручатися жодна апеляційна інстанція, навіть королівська [18, с. 149]. Постанови шляхетських сеймів 1519 і 1520 рр. ще міцніше прив'язали селян до землі без права виходу з села, піддавали їх панському судові. 18 квітня 1589 р. Вальний сейм Речі Посполитої прийняв рішення про створення сеймової комісії для боротьби з втечами селян з Руського і Подільського воєводств і «погамування українського свавільства» [17, с. 344].

Попри те, що підданські наділи весь зменшувалися, повинності навпаки – зростали. У 1566 р. в Галичині селянські надільні господарства понад пів лану становили 58%, 1648 р. – 38%, 1665 р. – 16%, 1765 р. – 11%. Наприкінці XVI ст. найтипівішими надільними господарствами були півланові (*Halbbauer*), їх

було бл. 41%, чвертьланових (*Viertelbauer*) – 24% [19, с. 1939]. Обидві ці категорії відбували тяглову панщину залежно від величини їхніх наділів. Піщу панщину відробляли господарства загородників, комірників. Якщо у початковий період існування фільваркового господарства центральною фігурою був кметь, то у XVIII ст. його місце зайняли піврільник та чверть рільник [13, с. 58].

Де-факто, селяни необмежено володіли своїми ґрунтами – успадкували їх, дарували, купували, продавали. Але це ніколи не було оформлене законом, тому де-юре селянською власністю визнавалися тільки будівлі на цій землі, реманент, урожай та худоба. Із поширенням фільваркового господарювання часто виникала потреба збільшити панську оранку чи присадибні фільваркові землі, і підданих просто зганяли з їхніх ґрунтів [18, с. 149].

Висновок. Земельні правовідносини у Галичині у період XVI ст. – 1772 р. характеризувалися

процесом становлення фільваркового господарства. Визначальний вплив на його розвиток мали збільшення попиту у Західній Європі на сільськогосподарські товари, особливо на зерно; перманентне зростання потреб шляхти у прибутках; повне соціально-політичне засилля шляхти і магнатерії. Функціонування фільваркової системи вимагало як накопичення земельної власності, так і наявності робочої сили. Основним типом праці на фільварках була панщина, у зв'язку з чим відбувався процес юридичного прикріплення селян до землі за допомогою різного роду законодавчих актів. По-суті, в Галичині панувало олігархічне суспільство, що характеризувалося розгулом шляхетської вольності і обмежень прав селянства. Селяни нарівні із землею становили приватну власність шляхти. Період XVI–XVIII ст. характеризувався поступовою втратою селянами права власності на землю та прикріпленням селян до оброблюваної ними землі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Bujak F. Czynniki gospodarcze w upadku dawnego państwa Polskiego / Franciszek Bujak // Studja historyczne i społeczne. – Lwów ; Warszawa ; Kraków, 1924. – S. 113–118.
2. Rutkowski J. Zarys gospodarczych dziejów Polski w czasach przedrozbiorowych / Jan Rutkowski. – Poznań : Fiszer i Majewski, 1923. – 270 s.
3. Яремчук А. Фільваркове господарства східних регіонів Речі Посполитої в другій половині XVI – першій половині XVII ст. / А. Яремчук. – 19 с.
4. Maleczyński K. Urzędnicy grodzcy i ziemscy Lwowszczy w latach 1352–1783 / Karol Maleczyński. – Lwów : Pierwsza związkowa drukarnia, 1938. – 239 s.
5. Лисяк-Рудницький І. Феодалізм // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе / Іван Лисяк-Рудницький. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – С. 47–52.
6. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т. 12 кн. / М. Грушевський. Т. V. Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII віків. – К. : Наук. думка, 1994. – 704 с.
7. Овсінський Ю. Фільваркове господарство Речі Посполитої XVIII ст. в оцінці польської історіографії / Ю. Овсінський // Проблеми слов'янознавства. – Львів, 2005. – Вип. 55. – С. 29–40.
8. Decreta in Comitibus Radomiensibus // Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarow.– Petersburg : Nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki, 1859. – Т. I. – 288 s.
9. Шандра Р.С. Волоське право та особливості його застосування на українських землях (XIII–XVIII ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Р. С. Шандра. – Львів, 2010. – 20 с.
10. Бойко І. Й. Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства (1349–1569 pp.): [монографія] / І. Й. Бойко. – Львів: Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – 628 с.
11. Бойко І. Формування та функціонування інституту права власності у Галичині в складі Польського королівства (1349–1569 pp.) [Електронний ресурс] / Ігор Бойко. – Режим доступу: <http://radnuk.info/statti/250-istoriuaprava/15278-13491569-.html> [17.03.2015].
12. Zubyk R. Gospodarstwo folwarczne z końcem XVIII wieku / Roman Zubyk // Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. F.Bujakowi. Lwów, 1931. – S. 227–261.
13. Герасименко М. Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства / М. Герасименко. – К. : Вид-во Академії Наук Української РСР, 1959. – 302 с.
14. Stężyński J.W.B. Prawo prywatne Polskie: napisane i wykładane przed rokiem 1830 w b. Warszawskim Aleksandryjskim Uniwersytecie / Jan Wincenty Bandtkie Stężyński. – Warszawa: W Drukarni Banku Polskiego, 1851. – 480 s.
15. Konstytucje Seymu Walnego Krakowskiego // Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarow. – Petersburg: Nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki, 1859. – Т. II. – S. 251–268.
16. Kutrzeba S. Historia ustroju Polski w zarysie. T. 1. Korona / Stanisław Kutrzeba. – Lwów: Nakł. Księgarni polskiej Połonieckiego, 1920. – 274 s.
17. Селянський рух на Україні 1569–1647 pp. : зб. докум. і матеріалів / Упоряд. Г. В. Боряк та ін. – К. : Наук. думка, 1993. – 536 с.
18. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. / Н. Яковенко. – К. : Генеза, 1997. – 312 с.
19. Витанович І. Панщина й кріпацтво / І. Витанович // Енциклопедія українознавства. – [Перевид. в Україні]. – Львів : НТШ, 1996. – Т. 5. – С. 1935–1938.